

Thomas More, zijn wereld en zijn *Utopia*

Voor Ton, mijn man van alle uren

Thomas More, zijn wereld en zijn *Utopia*

Een humanistische fantasie uit 1516 in haar
historische context bezien

PETTY BANGE

Hilversum
Verloren
2017

Een hartelijk woord van dank is op zijn plaats aan Anja van Leusden die een kritische blik wierp op het manuscript van deze tekst en aan Bert Roest voor zijn deskundige en onmisbare hulp bij het zoeken naar en vinden van illustraties.

Afbeeldingen op het omslag: de portretten door Holbein geschilderd van Thomas More (links) en Erasmus (rechts), aan weerszijden van een achtergrond bestaande uit een getekende, eigentijdse afbeelding van Utopia. Links en rechts van de grote U (van Utopia) zijn portretjes van tijdgenoten van beide humanisten te zien.

© 2017 Petty Bange & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISBN 978-90-8704-654-5

Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

Inleiding	9
<i>Utopia</i> achteraf gezien	10
Doel en opzet	12
Historische context	15
Het gezantschap naar Vlaanderen	15
Algemene historische achtergrond	17
Het humanisme rond 1500	21
Thomas More, een portret in woord, beeld en context	25
Een man van alle uren	25
Een model voor Holbein	29
De <i>pater familias</i>	33
Erasmus en More, een vriendschap voor het leven	36
<i>Utopia</i>, tekstanalyse en commentaar	39
Deel I	41
De ontmoeting met Raphael Hythlodæus	41
Ten huize van kardinaal Morton	42
Vervolg van de discussie: de <i>Dialogue of Counsel</i>	44
Deel II	47
Ligging en geografische kenmerken	48
Steden en huizen	48
Magistraten en bestuur	49
Beroeps- en vrijetijdsbezigheden	49
Sociale relaties	50
Binnenlandse reizen; de waardering van kostbaarheden	51
Wetenschap en moraal	53
Slavernij	54
‘Vrijwillige’ dood	55
Huwelijkspraktijken	56
Strafrecht; narren	56
Recht en wetten	57
Militaire zaken	57
Godsdiensten in Utopia	59

Korte tussenconclusie	62
Bronnen en inspiratie	63
Brieven rond <i>Utopia</i>	65
Thomas More aan Erasmus	66
Pieter Gilles aan Hiëronymus Busleyden	68
Jean Desmarez aan Pieter Gilles	69
Hiëronymus Busleyden aan Thomas More	70
Thomas More aan Pieter Gilles	71
Erasmus aan Johann Froben	72
Guillaume Budé aan Thomas Lupset	73
Beatus Rhenanus aan Wilibald Pirckheimer	74
Erasmus en More, vriendschap en inspiratie voor het leven	75
<i>Imitatio Christi en philosophia Christi</i>	75
<i>De Lof der zotheid</i> , voor More geschreven, door More verdedigd	77
<i>Institutio principis christiani</i>	81
<i>Adagia</i>	84
Humanisten, collega's, vrienden	87
Contacten tussen humanisten: ons kent ons	87
More's Engelse kring	88
William Grocyn (ca. 1446-1519)	88
Christopher Urswick (ca. 1448-1522)	89
Thomas Linacre (ca. 1460-1524)	90
John Colet (1467-1519)	91
Cuthbert Tunstall (1474-1559)	92
Richard Pace (†1536)	95
William Tyndale (†1536)	96
Thomas Lupset (ca. 1498-1530)	96
John Clement (†1572)	97
Humanisten op het continent	98
Guillaume Budé (1468-1540)	98
Hiëronymus Busleyden (ca. 1470-1517)	99
Willibald Pirckheimer (1470-1530)	100
Beatus Rhenanus (1485-1547)	102
Maarten van Dorp (1485-1525)	103
Jean Desmarez van Kassel (†1526)	104
Gerard Geldenhower (ca. 1482-1542)	104
Frans van Cranevelt (1485-1564)	105
Pieter Gilles (ca. 1486-1533)	105
Juan Luis Vives (1492-1540)	106
De drukkerswereld	108
Dirk Martens (1446/7?-1534)	108

Johann Amerbach (ca. 1443-1513)	109
Johann Froben (ca. 1460-1527)	110
Aldo Manuzio (1452?-1515)	111
<i>De vorst van Machiavelli (1469-1527)</i>	113
De persoon Niccolò Machiavelli	113
<i>Il Principe</i> , analyse en commentaar	115
Ideale vorst of tiran?	119
<i>Utopia, een humanistische fantasie in haar context</i>	120
Thomas More, zijn wereld en zijn <i>Utopia</i>	120
Ideale staat of nachtmerrie?	121
<i>Utopia</i> als tijdsdocument in vier thema's	123
Is <i>Utopia</i> een middeleeuws of een renaissancistisch boek?	128
Is <i>Utopia</i> (g)een utopie?	129
<i>Utopia</i> en wij ...	131
Bijlagen	
I Thomas More, een leven in jaartallen	132
II Hoofdrolspelers op het West-Europese toneel	
Hendrik VII en Hendrik VIII	137
Frans I	138
Karel V	139
Julius II en Leo X	140
De spin in het web: kardinaal Thomas Wolsey	141
III Het gesprek in de tuin	143
Bibliografie	150
Personenregister	154

Inleiding

In december 1516 rolde Thomas More's *Utopia* van de persen van drukker Dirk Martens in Leuven.¹ Drie maanden eerder had More het boekje aan zijn vriend Erasmus opgestuurd, die hem had toegezegd voor publicatie te zullen zorgen. Het was het begin van een succesverhaal. Al in een brief van 1 maart daaropvolgend suggereerde Erasmus een tweede, herziene, versie. Er volgden al snel meerdere edities. Aanvankelijk circuleerde de tekst uitsluitend in humanistische kringen. Dat moet ook de bedoeling van de auteur zijn geweest: hij schreef immers in het Latijn. Later kwamen er ook vertalingen en kon een wat breder publiek er kennis van nemen, al waren nog steeds de leden van de intellectuele bovenlaag de voornaamste lezers. Veel mensen konden nog niet lezen.

De titel *Utopia* is de bron en de inspiratie geweest voor de begrippen 'utopie' en 'utopisch', en navenante woorden in andere moderne talen. Zij worden steeds gebruikt om ideale, vrijwel onbereikbare situaties aan te duiden. Een utopie is een soort *fata morgana*, dat schittert in de verte maar niet bereikt kan worden. In de moderne media komen we de begrippen herhaaldelijk tegen, het lijkt zelfs wel of ze steeds vaker worden gehanteerd. Bijna dagelijks lezen we in een krant of boek het zelfstandig naamwoord of adjectief, altijd in de betekenis van nastrevenswaardig, maar doorgaans onbereikbaar, ideaal. Hoe die gedroomde situatie eruit ziet, is afhankelijk van de auteur en de context waarin deze schreef.

Wie op Google 'utopie' intikt, krijgt meer dan zes miljoen *hits*(!). Een vluchtige blik hierop leert dat het meestal niet om ideële vergezichten gaat maar om alledaagse kwesties. Eén citaat: 'Veilig verkeer is een utopie'. Wikipedia laat zich ook niet onbetuigd. In het desbetreffende artikel wordt vermeld dat een utopie staat voor een onmogelijke werkelijkheid, een ideale wereld die niet bereikt kan worden. Uiteraard wordt verwezen naar het origineel, waarbij – geheel in de zin van More – wordt aangeduid dat *utopia* zowel *outopos* = Grieks voor geen plaats, als *eutopos* = goede plaats kan betekenen: de goede plaats is dus nergens! Dat More – zoals hier staat – dit boek niet schreef als ontwerp voor een werkelijke staat is geheel juist, maar jammer genoeg wordt er niet bij vermeld dat *Utopia* zelf ook allerm minst een ideale staat is.

Het is mijn bedoeling om in dit boek – naast een analyse en interpretatie van de tekst zelf – met name de wordingsgeschiedenis van *Utopia* te laten zien en de context waarin het werk tot stand kwam. Juist de kennis van de omstandigheden waarin het boek

¹ *Utopia* wordt cursief gedrukt als naar het boek van More wordt verwezen; romein als het eiland zelf wordt bedoeld.

werd geschreven, dragen er in belangrijke mate toe bij om de tekst zelf op zijn waarde te kunnen schatten. Dat de hedendaagse begrippen utopisch en utopie zich geheel en al losgezongen hebben van het origineel waarnaar zij verwijzen, zal genoegzaam blijken.

Utopia achteraf bezien

In recente en minder recente tijden is er veel over *Utopia* geschreven. We zouden wel enige meters kastplank kunnen vullen met boeken en artikelen over dit onderwerp. Onlangs, in de zomer en de herfst van 2016, verschenen er naar aanleiding van 500 jaar *Utopia* nog diverse nieuwe publicaties en herdrukken van eerdere uitgaven aangaande Thomas More's fantasie-eiland.² Deze hebben doorgaans gemeen dat ze niet zozeer *Utopia* zelf in zijn tijd proberen te verstaan, maar dat ze voortborduren op het afgeleide begrip utopie. Sommige schrijvers wekken de indruk dat More met *Utopia* inderdaad een ideale staat probeert te schetsen, dat hij met andere woorden een serieus alternatief bedacht voor de allesbehalve ideale samenleving van zijn dagen.³ James McConica, de grote Erasmus- en Thomas More-specialist, verwoordt dit treffend:

The way in which More's coinage 'Utopia' has entered the language would nevertheless be a matter of wry amusement to its author, whose complex purposes are entirely obscured in the common understanding of 'a utopia' as an 'imaginary place with a perfect social and political system'.⁴

In diezelfde bundel meent Anne Lake Prescott:

'... and now sophisticated readers of *Utopia*, for example, need to keep repeating, to those for whom the island is primarily a dream of perfection, that both books of the work vibrate with irony and that *Utopia* itself is in part a carnivalized non-England ...'⁵

En even verder:

'... how the word 'utopian' has multiplied its meanings into near meaningness'.⁶

Onder invloed van de opkomst van het socialisme werden in de negentiende eeuw commentaren geschreven waarin *Utopia* als socialistische heilstaat werd beschouwd en More werd geprezen als socialist *avant la lettre*. Volgens deze schrijvers zouden er

2 Zo onder andere een bundel onder redactie van M. Bronzwaer en J. van der Net, *500 jaar Utopia* (Nijmegen 2016). De zes artikelen in dit boekje bezien alle More's *Utopia* vanuit een perspectief dat buiten de tekst zelf is gelegen (*Annalen Thijmgenootschap* 104 (2016), afl. 1). Ook de artikelen in *Andersland. In de voetsporen van Thomas More*, onder redactie van Erik De Bom en Toon van Houdt (Kalmthout (B) 2016), gaan niet uit van de 'tekst in context' maar behandelen steeds specifieke aspecten.

3 Al eerder, in 1998, beschuldigde Hans Achterhuis in zijn boek *Erfenis van de Utopie* More ervan dat hij een blauwdruk bood voor een ideale samenleving, wat leidde tot een totalitaire staat (NRC 23-9-2016, p. C10). Later kwam hij hier overigens op terug.

4 'Thomas More as a humanist' in: *The Cambridge Companion*, 38. Deels verwijst hij naar de *Oxford Dictionary*.

5 'Afterlives' in: *ibidem* 266.

6 *Ibidem* 270.

in de tekst verwijzingen naar het moderne socialisme en communisme zijn te vinden, wat – zoals zij schreven – More's tijdgenoten nog niet opmerkten.⁷ Het is duidelijk dat zodoende de tekst uit zijn context werd gehaald en dat er interpretaties aan werden gegeven die hoogstens in de verte overeen kwamen of konden komen met More's eigen bedoelingen. Bovendien miskent een dergelijk commentaar het feit dat More geenszins beoogde een ideaal te ontwerpen, maar dat hij juist het tegendeel van een volmaakte samenleving had beschreven. Hij voert immers een slechts ogenschijnlijk gelijkgeschakelde maatschappij op, waarin bij nader inzien toch niet iedereen gelijk is: er zijn bijvoorbeeld nog altijd slaven die het vuile werk moeten opknappen.

Deze socialistische schrijvers geven aldus een a-historische interpretatie van *Utopia*. More's werk is uit zijn zestiende-eeuwse context gehaald. Zij zien het inderdaad als een soort blauwdruk van een maatschappij waarin iedereen gelijk is. Ook het ontbreken van privébezit op het eiland is een socialistisch en communistisch ideaal.⁸

Er zijn ook auteurs die, meer in het algemeen, menen dat More zijn tijd ver vooruit was. Het is een uitdrukking die wel vaker wordt gebruikt, maar die naar mijn idee nooit van toepassing kan zijn.⁹ De utopische samenleving mag dan trekken vertonen die enigszins 'modern' aandoen, dat wil nog niet zeggen dat More in de toekomst kon kijken. Kenmerken die nu modern worden genoemd, waren voor hem karikatuurale alternatieven voor de onvolmaakte realiteit die hij om zich heen waarnam.¹⁰

Dat het woord utopie staat voor een ideale samenleving, al dan niet in een verre toekomst te realiseren, komt onder andere doordat More zijn *alter ego* Hythlodæus laat vertellen over een volgens hem volmaakt georganiseerd gemeenbest waar hij tijdens zijn omzwervingen over de aardbol een aantal jaren heeft gewoond. More doet het voorkomen alsof zijn rol slechts bestond in het optekenen van het gesprek dat werd gevoerd tussen deze Hythlodæus, hemzelf en zijn vriend Pieter Gilles. Zijn humanistische vrienden gaan mee in deze voorstelling van zaken en prijzen hem omdat hij zo'n nauwkeurige 'notulist' is geweest. Zij doen het voorkomen alsof Utopia echt bestaat en schrijven dat zij zelf ook wel eens een bezoek zouden willen brengen aan dat fantastische eiland waar alles zo goed is geregeld. Deze reactie van zijn vrienden bracht More ertoe ook zelf zijn gedachtenexperiment nog even voort te zetten: hij schrijft dat hij zichzelf al ziet als koning van Utopia, maar dat zijn dagelijkse beslommingen hem snel uit de droom hielpen.

7 Aldus Karl Kautsky, *Thomas More und seine Utopie* uit 1887. Vanwege de beschikbaarheid is hier de Engelse vertaling *Thomas More and his Utopia* (Kila USA 1927) gebruikt. Aldaar, 161.

8 Zoals bekend lagen in feite in de communistische wereldtheorie en praktijk mijlenver uiteen.

9 Een goed voorbeeld van iemand van wie wordt gezegd dat hij zijn tijd vooruit was, is More's tijdgenoot Leonardo da Vinci. Dat hij tekeningen maakte van machines die eruit zien als vliegtuigen getuigt eerder van zijn fantasie, eventueel wensdenken, dan dat hij al een Boeing 747 voor zijn geestesoog zag.

10 Zo schrijft Paul Silverentand in de verantwoording van zijn vertaling van *Utopia* uit 2008, dat More's tekst wel heel veel overeenkomsten vertoont met de hedendaagse West-Europese democratieën (Silverentand, 163). In haar nawoord meent Marja Brouwers dat *Utopia* niet alleen licht werpt op More's eigen tijdperk, maar ook op dat van ons (*ibidem*, 168). In de heruitgave van 2016 is overigens een woord vooraf toegevoegd waarin Hans Achterhuis zijn veranderde opvatting over More's geesteskind mag ventileren: *Utopia* moet als satire worden beschouwd.

Sommige moderne(re) auteurs beschouwen Utopia dientengevolge inderdaad als poging om een ideale samenleving te tekenen: iedereen is gelijk(waardig), er is geen privébezit, oorlogen zijn uitgebannen. In navolging van More – althans dat menen zij – nemen ze de tekst heel serieus. Zodoende moeten ze wel tot de conclusie komen dat deze schets niet goed gelukt is: Utopia is helemaal geen ideale samenleving(!). Daarbij wordt over het hoofd gezien, dat More juist wilde laten zien dat een volmaakte samenleving niet kan bestaan en dat iets wat op het eerste gezicht volmaakt lijkt, dat bij nadere beschouwing helemaal niet is. Een grondige lezing van de tekst leidt al snel tot deze conclusie. Op diverse plaatsen in de tekst komt More's ironie naar boven, hetgeen blijkt uit zinswendingen en woordkeus. In het hoofdstuk 'Utopia, tekstanalyse en commentaar' zal dit nader aan de orde komen.

Ook zijn er auteurs die *Utopia* als product van de renaissance tegenover soortgelijke middeleeuwse publicaties plaatsen. Zij creëren een kunstmatig contrast tussen twee beschavingen. Het is onmogelijk om een tekst uit 1516 gespeend te achten van enige middeleeuwse invloed – als er al sprake kon zijn van een scherpe scheiding tussen de perioden voor en na 1500.¹¹ Thomas More was, evenals zijn vriend Erasmus en hun tijdgenoten, door zijn opvoeding en het onderwijs dat hij kreeg in niet geringe mate door middeleeuwse gezichtspunten beïnvloed.¹²

Ten slotte nog twee citaten. Het eerste is van bovengenoemde McConica:

Het is overduidelijk dat de discussie over *Utopia* zelf nog geen teken vertoont dat deze is afgenomen, dat in elke tijd het werk reflectie oproept over de aard van de *civil society*, over haar tekortkomingen en potenties, en dat *Utopia's* uitdaging aan zijn lezers in de vijf eeuwen sinds zijn geboorte nog niet is verflauwd.¹³

Het tweede is van Dominic Baker-Smith:

Kort gezegd blijkt More's boek minder te gaan over het onthullen van een of ander ideaal model (wat 'utopisch' ironisch genoeg is gaan betekenen) dan over het proces waarmee een dergelijk model al dan niet in de praktijk kan worden gebracht. We kunnen het een parabel van politieke verbeelding noemen.¹⁴

Doel en opzet

In deze studie wordt *Utopia* vooral in zijn eigen tijd verstaan, dus als product van het begin van de zestiende eeuw.¹⁵ Daartoe is allereerst de ontstaansgeschiedenis van be-

11 Een dergelijke aanpak vinden we in de dissertatie van I. Bejczy, *Pape Jansland en Utopia. De verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance* (Nijmegen 1994).

12 Daarbij kunnen we bijvoorbeeld wijzen op zijn meditatieve tekst over de zeven hoofdzonden, een overbekend thema uit de middeleeuwse moraaltheologie. Vgl. ook wat Surtz/Hexter hierover zeggen in hun inleiding op de editie, xlv e.v., 'Utopia and the Medieval'.

13 *The Cambridge Companion*, 40.

14 'Reading *Utopia*' in: *The Cambridge Companion*, 149.

15 Dat velen de tekst later als inspiratie gebruikten voor hun eigen ideeën over onder andere wetenschap en samenleving is uiteraard van belang, maar krijgt in dit kader geen aandacht.

lang en de context waarbinnen de tekst tot stand kwam. In wat voor wereld leefden More en zijn humanistische vrienden, hoe keken zij tegen deze wereld aan? Wat zegt de manier waarop More *Utopia* schetst over zijn eigen wereld waarin hij het verhaal schreef en op welke hij reageerde? En hoe reageerden zijn vrienden op *Utopia*? Hadde zij een positief of een negatief oordeel? Namen zij de tekst serieus of begrepen zij wel degelijk dat More helemaal geen ideale samenleving schetste? Het zijn vele vragen, maar zij zijn van belang als we *Utopia* willen zien zoals het naar mijn idee gezien moet worden: als een gedachtenoefening, geschreven door een zestiende-eeuwse humanist die zijn fantasie de vrije loop liet. Overigens niet zonder zich te laten inspireren door andere literatuur – de *Staat* van Plato is één van de eerste teksten waaraan gedacht kan worden – en door de omgang met zijn vrienden, onder wie Erasmus uiteraard een grote rol speelde.

In het volgende hoofdstuk zal allereerst een beschrijving worden gegeven van de directe en de bredere historische context waarin het boek tot stand kwam, waarbij het humanisme extra aandacht krijgt.¹⁶ Daarna zal een dubbelportret van More worden geschetst: in woorden door Erasmus, in beeld door de schilder Hans Holbein. Zodoende krijgen we een eigentijdse kijk op de schrijver van *Utopia*. Als derde deel van dit hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven van het familieportret van de More's, zoals dat door Holbein werd getekend, omdat we hierdoor de *pater familias* letterlijk in zijn eigen omgeving kunnen plaatsen.¹⁷ Ten slotte wordt ingegaan op de vriendschap tussen More en Erasmus omdat deze in hun beider leven een bron van inspiratie is geweest.

Vervolgens is er de kennismaking met *Utopia* zelf, door middel van een uitvoerige analyse van en commentaar op de tekst. In dit hoofdstuk worden ook enige (mogelijke) inspiratiebronnen van More genoemd en komen de brieven aan de orde die rond *Utopia* zijn geschreven.

Erasmus stond van al diens humanistische vrienden More het meest na. Er wordt daarom een apart hoofdstuk gewijd aan de vergelijking van een aantal werken van Erasmus met More's quasi-ideale staat.¹⁸ Omdat beiden deel uit maakten van een netwerk van humanisten dat heel West-Europa omspande, zal ook aandacht worden gegeven aan een aantal van deze geleerden met wie beiden meer of minder intensief omgang hadden. Er is een selectie gemaakt van een aantal saillante personen. Uiteraard kan niet iedereen in deze 'galerij' worden genoemd. Het betreft met name degenen die (in)direct schriftelijk of persoonlijk met More en Erasmus in contact stonden.

16 De beschrijving van de bredere historische context gaat chronologisch wat verder dan 1516, het jaar waarin *Utopia* verscheen. 1516 zou een wat kunstmatige cesuur zijn.

17 Ik zie af van een expliciete levensbeschrijving van More; daarvoor verwijs ik naar mijn boekje over hem, dat een eerste kennismaking biedt (Bange, *Thomas More*). Bovendien zijn er veel uitstekende biografieën verschenen, bijvoorbeeld die van Ackroyd (zie bibliografie). Als bijlage 1 is een 'leven in jaartallen' opgenomen.

18 Deze vergelijking kan uiteraard niet uitputtend zijn: wie het notenapparaat van Surtz/Hexter (zie bibliografie) erop naslaat ziet aan de vele verwijzingen, dat dit onmogelijk is. Het zou bovendien een vervelende opsomming worden. Alleen al naar de brieven wordt 68 keer verwezen, vooral in deel 1.

In dezelfde tijd dat More zijn *Utopia* schreef en Erasmus zijn *Institutio*, werd in Italië een tekst geschreven die zij beiden niet kenden, waarschijnlijk ook niet konden kennen, omdat hij pas in 1532 werd gedrukt, vijf jaar na de dood van de auteur. Ik bedoel *Il Principe* van Niccolò Machiavelli. Dit traktaat is ook een product van het begin van de zestiende eeuw. Machiavelli was een tijdgenoot, eveneens een intellectueel en een overheidsdienaar, maar *Il Principe* is met geen van de bovengenoemde werken te vergelijken. In dit geval is juist het grote contrast interessant, omdat hieruit blijkt hoe verschillend schrijvers omgingen met het materiaal dat zij in de werkelijkheid om hen heen zagen. Daarom vergelijkenderwijs ook in het kort aandacht voor *De vorst*.

In de conclusie zal ten slotte worden aangegeven waarom het de moeite waard is de vijfhonderdste verjaardag van *Utopia* te vieren. Heeft de tekst ons nu nog iets te zeggen, en zo ja wat? Dat de ‘tijdloosheid’ van de tekst hier niet als argument zal worden aangedragen moge uit het voorafgaande intussen voldoende zijn gebleken.

Er zijn drie bijlagen: de eerste bijlage is getiteld ‘Thomas More, een leven in jaartallen’ waarin een kort chronologisch overzicht wordt gegeven van zijn levensloop. Bijlage II beschrijft enkele hoofdrolspelers op het West-Europese toneel van die dagen. Bijlage III ten slotte, ‘Het gesprek in de tuin’, is een fictieve discussie tussen More, Erasmus en Pieter Gilles, zoals die kan hebben plaatsgevonden tijdens een ontmoeting van de vrienden in Antwerpen. Een bibliografie en een personenregister sluiten het boek af.¹⁹

19 De persoonsnamen in bijlage III zijn niet in het register opgenomen omdat het hier om fictie gaat.